

УДК 94(477.4)«11»

Віктор ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ

**ПРО ПОРУБІЖНІ ЗЕМЛІ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ РУСИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII СТ.**

У статті на основі писемних джерел та археологічних матеріалів розглядаються складні історико-географічні питання порубіжжя Русі з Половецьким Степом та розташування внутрішніх кордонів Переяславського та Чернігово-Сіверського князівств у другій половині XII ст. Пропонується децю інакше тлумачити окремі літописні дефініції на кшталт «у Переяславля», «у Курська», «к Переяславлю», «к Глеблю» та ін.

Ключові слова: історична географія Київської Русі, «Слово о полку Игоревім», переправи, Сейм, Ворскла, Сіверський Донець

Виктор ЗВАГЕЛЬСКИЙ

**О ПОГРАНИЧНЫХ ЗЕМЛЯХ НА ЮГО-ВОСТОКЕ РУСИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XII В.**

В статье на основе письменных источников и археологических материалов рассматриваются сложные историко-географические вопросы пограничья Руси с Половецкой Степью и расположения внутренних границ Переяславского и Чернигово-Северского княжеств во второй половине XII в. Предлагается несколько иначе трактовать отдельные летописные дефиниции, такие как «у Переяславля», «у Курска», «к Переяславлю», «к Глеблю» и др.

Ключевые слова: историческая география Киевской Руси, «Слово о полку Игореве», переправы, Сейм, Ворскла, Северский Донец.

Victor ZVAGELSKY

**ABOUT BORDERLANDS MOVEMENT IN SOUTH EAST
IN THE SECOND HALF OF THE XII CENTURY.**

The article is based on written sources and archaeological materials are considered complex historical and geographical boundaries issue Rus Polovtsian steppe and location of internal borders and Pereyaslavsky Chernihiv-Seversky principalities in the second half of XII century. A slightly different interpretation of certain definitions of chronicles like «in Pereyaslavl», «in Kursk», «to Pereyaslavl», «to Hleblyu» and others.

Keywords: historical geography of Kievan Rus, «The Tale of Igor's», ferries, the Sejm, Vorskla, Seversky Donets

Питання щодо розташування внутрішніх кордонів Переяславщини та Сіверщини і зовнішніх зі Степом зберігають актуальність ще з часів В.М. Татищева. Така ситуація обумовлена не стільки слабкою розробленістю теми, скільки об'єктивним чинником – відсутністю власне самих кордонів у сучасному розумінні, коли їхні контури були вельми умовними і становили так звані буферні зони, що інколи сягали десятків кілометрів. Саме на територіях останніх часто і виникали збройні конфлікти.

Таким чином, головним джерелом історико-географічної інформації південного сходу Русі другої половини XII ст. є давньоруські літописи – в першу чергу Іпатіївський та Лаврентіївський. Вони містять велику кількість назв річок, міст та поселень, локалізація яких, у сукупності з матеріалами археології, часто відкриває можливість розглядати ті чи інші питання порубіжжя. Але справа значно складніша, ніж може здаватися при аналізі писемної інформації – географічні уявлення давньоруських авторів та їхня термінологія значно відрізнялися від уявлень пізніших часів, а тим паче – сучасних.

Часто у джерелах географічні орієнтири подаються у сталих, звичних для людини XII ст. формах, але викликають непорозуміння у читача XXI ст. Наприклад, речення Іпатіївського літопису: «В лето 6661 [1153. – В.З.] посла Изяслав сына своего Мстислава на половци к Песлу [Пслу. – В.З.] зане пакостяхуть тогда по Суле» [22, стб. 465]. Це ж речення дослівно повторено у Лаврентіївському літописі [21, стб. 340]. Фраза виглядає абсурдною і може здатися, що тут наявна плутанина з річками – чи то літописець, чи пізніший переписувач помилилися. Але достатньо поглянути на карту, щоб переконатися, що літопис не помиляється – верхів'я Сули майже впритул підходять до Середнього Псла у районі стику Лосицької дороги з магістраллю Булгар-Київ, яку наші літописи і «Слово о полку Ігоревім» називають Подем. Тобто, Лосицькою дорогою половці черговий раз намагалися вдертися через внутрішнє порубіжжя Сіверщини і Переяславщини у Посулля, очевидно, щоб «пакостити», тобто грабувати міста і селища.

Можна навести схожі приклади, коли визначення місцевості, такі як «у Переяславля», «у Курська», «к Чернигову» та ін., ніби досить точно вказують на конкретний орієнтир, але при детальному аналізі контексту викликають значні труднощі у з'ясуванні географії тих чи інших подій.

Далі розглянемо окремі писемні дефініції другої половини XII ст. історико-географічного змісту, що містяться у літописах та у «Слові о полку Ігоревім», та зробимо спробу їхньої прив'язки до місцевості.

У травні 1151 р. Юрій Долгорукий, черговий раз невдало намагаючись сісти на Київський стіл, відійшов до Білгорода, жителі якого його не прийняли, і тоді Юрій «иде черес боръ к Черняву и оттоле иде за вал и ста оу Бъзянице» [22, стб. 433]. Відомий дослідник давньоруського літописання Л.Є. Махновець у коментарі до цих рядків резонно підкреслив, що Юрій рухався не у город Чернев, а у напрямку до нього, тому що «у нього не було необхідності переходити на лівий берег Ірпіня» [15, с.246]. Дійсно, Білгород розташований на правому березі Ірпіня, і рухаючись в напрямку Чернева, Юрій спочатку перейшов вал, а потім «ста оу Бъзянице» – правої притоки Ірпіня. Чернев же розташований дещо вище за течією останньої, на лівому її березі. Таким чином, в цьому повідомленні фразу «к Черняву» не варто сприймати буквально, а розглядати її як вказівку на загальний напрямок руху.

29 червня 1171 р. (у Іпатіївському літописі цю подію датовано 1174 р.) майбутній герой «Слова о полку Ігоревім» сіверський князь Ігор Святославич за Ворсклю зустрів половецьких розвідників, які «ту ловять языка». Захопивши «колодника» і дізнавшись, що хани Кобяк і Кончак пішли «к Переяславлю», Ігор вийшов назустріч і переправився через Ворсклу, як зафіксовано у літописі, «у Лтави к Переяславлю». Тут він зустрів половців, які поверталися з грабіжницького походу від Серебряного та Баруча, і переміг їх. «От Переяславля» Ігор Святославич вирушив на Київ [22, стб. 568-569]. Це літописне повідомлення містить багато важливої інформації. Виходить, що сіверський князь «совокупив полки свои», їздив по лівому берегу Ворскли сухоходом між басейнів Дніпра та Дону – там, де проходив великий сухопутний шлях, пізніше відомий під назвою Муравського. Таким чином, це було своєрідним, висловлюючись вдалим терміном Ю.Ю. Моргунова [16, с. 88], патрулюванням.

Останнє пояснюється тим, що коли Ігор переправився через Ворсклу біля Лтави (місцевість, скоріше за все брід, в межах суч. м.Полтава), то літописець зробив уточнення: «к Переяславлю» – що треба розуміти лише як рух у напрямку до території Переяславського князівства, а не города (!) Переяславль. Це цілком узгоджується також і з інформацією про половців, які йшли «к Переяславлю», але при цьому займались розбоєм біля Серебряного та Баруча. Перший розташований майже на однаковій відстані як від Лтави, так і від Переяславля, але на Середній Сулі – між Прилуком та Ромном (помилка літописця тут виключена – ця подія дуже добре деталізована: 6 разів – географічно і 3 – хронологічно); другий – Баруч традиційно локалізується неподалік Переяславля, хоча точка зору П.П. Толочка, що він міг розташовуватися неподалік від Серебряного, нам здається більш реалістичною [34, с. 92].

Втім, більшість дослідників, буквально сприймаючи текст літопису, вважають, що ці події відбувалися біля города Переяславль. Так, наприклад, Б.О. Рибаків, присвятивши питанням історичної географії цілу низку праць, вважав, що Кончак і Кобяк після пограбування двох міст підійшли до Переяславля [24, с. 203].

С.А. Плетньова вважала, що половці планували захопити Переяславль: «Соединив полки, Кончак и Кобяк направились к Переяславлю. Город они не взяли, но основательно пограбили у сел Серебряного и Баруча и начали отступать в степь» [18, с. 266].

У авторитетній «Энциклопедии «Слова о полку Игореве» автори теж дотримуються такої ж точки зору, стверджуючи, що Ігор «сразился с половцами у Переяславля» [20, с. 236].

У новітньому дослідженні А.А. Горського аналогічне: «Кобяк и Кончак двигаются к Переяславлю» [27, с. 6].

Втім, існувало й інше тлумачення цього місця літопису. Так, вже понад сто років тому П.Я. Голубовський аргументовано показав, що тут йдеться про переяславський кордон [4, с. 103].

Аналізуючи ці події, подібну думку висловлював і відомий фахівець з історичної географії і Південної Русі В.Г. Ляскоронський. Вчений підкреслював, що у даному випадку під «Переяславлем надо разуметь не город, а страну» [13, с. 37]. Аналогічно трактували цю ситуацію і деякі інші автори [9, с. 114-120].

Таким чином, доводиться констатувати – незважаючи на достатньо переконливу аргументацію названих та інших дослідників, одностайного висновку з цього питання нині не існує. Отже, з проведеного аналізу літописного повідомлення 1174 р. випливає: біля Лтави пролягало зовнішнє порубіжжя Русі зі Степом; тут же проходила і внутрішня межа між Сіверською і Переяславською землями; під назвою Переяславль треба розуміти ділянку переяславського кордону.

Розглянемо ще один випадок. У липні 1184 р. Святослав Київський організував великий похід проти половців. Акція була успішною. За Оріллю вдалося розгромити ворога і захопити великий полон, у тому числі – ханів. Перед початком походу Святослав закликав Ольговичів приєднатися, на що вони відповіли: «Далече ны есть ити в низ Днепра, не можем своею земле пусты оставити. Но же поидеше на Переяславль, то скупимся с тобой на Суле» [22, стб. 631]. Ця фраза, якщо знову розуміти її буквально (тобто, сприймаючи Переяславль, як місто) не має сенсу – Переяславль розташовувався нижче по Дніпру від Києва, з якого вийшов Святослав, а Сула впадає у Дніпро майже на 100 км нижче Переяславля.

Цей літописний пасаж, що виглядає недоладним, привернув увагу Б.О. Рибаківа, який, зіставивши його з рядком Лаврентіївського літопису про початок походу Ігоря 1185 р. («сняшася у Переяславля», про це мова нижче), відзначив, що це «единственное близкое по времени упоминание Переяславля как предполагаемого сборного пункта Ольговичей» [24, с. 197].

З цього ж приводу О.В. Творогов, немов відповідаючи Б.О. Рибаківу, резонно підкреслював, що і у цій ситуації «встреча все же должна была состояться не в Переяславле, а на Суле», і що «упоминание Переяславля в Лаврентиевской летописи остается не до конца объясненным» [31, с. 87].

В.Г. Ляскоронський, як і стосовно походу 1171 р., зазначав, що «летописное выражение «на Переяславль» надо понимать в широком смысле» [13, с. 44].

Непрямим підтвердженням, що у даному літописному повідомленні про події 1184 р. йдеться не про місто, а про порубіжжя Переяславщини, знаходимо у В.М. Татищева. Якщо порівняти відповідні тексти 1-ї та 2-ї редакції його «Истории» з паралельним текстом Іпатіївського літопису, то у тому місці, де у останній стоїть «Переяславль», у 1-й редакції стоїть «поле», а у 2-й – «Донець», тобто мова у В.М. Татищева, вірогідно, йде про місцевість на схід від Лтави [30, Т.3. – С. 131; Т.4. – С. 299]. Вигадати, що під «Переяславлем» мається на увазі ворсклинсько-донецьке порубіжжя, видатний історіограф не міг, бо весь контекст (якщо його трактувати буквально) ніби вказує на південний напрям: район нижнього Посул-

ля, міста Переяславля, пониззя Дніпра. Також не виключено, що під «полем» 1-ї редакції треба розуміти Поле – вже згадувану вище магістраль.

Наступна фраза Лаврентіївського літопису, де знову зустрічаємо складне місце, пов'язане з походом, оспіваним у «Слові о полку Ігоревім». Так, згідно з текстом цього літопису, сіверські полки «сняшася у Переяславля», тобто немов вирушили, виступили у свій сумновідомий похід з Переяславля [21, стб. 397]. Більшість дослідників дотримувалися буквального тлумачення цього словосполучення. Наприклад, вдумливий, досвідчений вчений М.Я. Арістов вважав, що наші полки з'єдналися у Переяславлі, а вже звідти вирушили у степ [1, с. 224].

Видатний філолог О.О. Шахматов писав, що «Игоревы союзники сошлись у Переяславля; уже это обстоятельство послужило основанием для переяславцев интересоваться исходом похода» [36, с.75-76]. Близької точки зору дотримувався Д.І. Багалій: Ігор «отправился из Новгорода-Северского в Переяславль» [2, с. 249]. Відомий дослідник давньоруського літописання М.Д. Пріселков теж вважав, що «съезд» військ відбувся у Переяславлі [19, с. 115]. Як назву міста розглядали цей іменник М.М. Тихомиров [33, с. 79] та С.О. Плетньова [18, с. 266].

Дещо інакше трактував аналізовану фразу С.Лесной (Парамонов). Дослідник писав, що у Переяславлі відбулася лише нарада князів, а «действительным исходным пунктом похода был Новгород-Северский» [12, с. 148]. При цьому, на думку С.Лесного, нарада князів відбулася у Переяславлі чернігівському, що розташовувався у Чернігівській землі [12, с. 147]. Про яке місто йдеться в останньому випадку, автор не пояснив.

Є й інші гіпотези, коли фраза «у Переяславля» сприймається як помилкова, або й навіть є доказом недостовірності усієї оповіді про Ігорев похід Лаврентіївського літопису.

Так, ще один з перших істориків і філологів – дослідників походу Ольговичів М.Ф. Грамматін писав щодо місця зустрічі військ: «не у Путивля ли? Зачем союзникам заходит в Переяславль, где князем был Владимир Глебович, не участвовавший в походе /.../ союзники выступили в поход из Путивля, находящегося на половине дороги между Новгород-Северским и Курском, который был у них впереди» [5, с. 125, прим. 31].

Положення щодо помилковості літописних слів було детально розглянуто П.В. Голубовським, який підкреслював, що по його «крайньому разумению нельзя согласиться с толкованием известия летописей об этом походе, сделанном г. Аристовым /.../ ясно, что Игорь собрал всех в Новгороде-Северском, а не в Переяславле /.../ Для чего Игорю нужно было идти в Переяславль, затем тащить туда всех князей из Курска, Рыльска, Путивля, и снова двигаться назад?» [4, с. 107-108].

Військовий інженер Г.Є. Пядишев теж вважав, що тут наявна помилка – замість Переяславля треба Путивль [23, с. 48].

Певним підсумком щодо слабкої обізнаності автора оповіді про цей похід у Лаврентіївському літописі або про значну деформованість тексту

пізнішими редакторами та переписувачами, є висловлювання М.М. Тихомирова: «Рассказ Лаврентиевской летописи явно составлен по разным источникам и лишен местного колорита. Если бы не было другого рассказа о походе Игоря в Ипатьевской летописи, мы были бы лишены возможности даже предположительно говорить о месте битвы и маршруте похода Игоря Святославича. Объяснить эти особенности рассказа о походе Игоря в Лаврентиевской летописи можно двояким путем: или летописец пользовался устными рассказами и сделал запись на севере, где плохо представляли топографию Половецкой степи, а Переяславль казался постоянным местом, откуда совершались походы в степь; или рассказ о походе Игоря против половцев был настолько сокращен, что от него остались одни выдержки» [33, с. 79].

Уперше реалістично із врахуванням історико-географічних реалій підійшов до вирішення цієї проблеми В.Г. Ляскоронський. Як і при аналізі інших походів, вчений стверджував, що йдеться про порубіжжя: «Конечно, это выражение летописи «у Переяславля» нельзя понимать в буквальном смысле, так как трудно предположить, чтобы князья от Посемья уклонились так далеко в сторону, откуда они должны были опять идти обратно в те же места, из которых вышли». Далі вчений наводить розрахунки відстаней, доводячи, що такий шлях – через Переяславль – було неможливо здійснити фізично, а під аналізованою фразою треба розуміти, що «соединение северских войск /.../ произошло у границ Переяславской земли». На жаль, В.Г. Ляскоронський не уточнив, яку саме ділянку кордону він мав на увазі. Втім, далі по тексту статті відзначив, що збірний пункт міг бути «у Выря или вблизи последнего» [14, с. 289-290].

Приєднався до такої точки зору і М.В. Сібільов (згідно зі своїм варіантом маршруту Ольговичів через середні Псел та Ворсклу): «Поблизу Сум, треба думати, проходив кордон Переяславського князівства (тому за літописом «снявшись у Переяслави»)» [25, с. 108-109].

На статтю М.Д. Пріселкова критично відгукнувся Є.М. Добрушкін, який без конкретної географічної прив'язки все ж стверджував, що йдеться про кордони Переяславського князівства [8, с. 109].

Відомий перекладач і дослідник «Слова о полку Ігоревім» А.Ю. Чернов теж зазначає, що мається на увазі Переяславщина, і уточнює: «восточная граница этого княжества» [35, с. 257].

Б.О. Рибаків вважав це помилкою, ніби літописець переплутав цей похід з подіями 1184 р. [24, с. 196] (про це йшлося вище).

«Недоразумением» пояснював це О.В. Творогов [32, с. 87].

Після фрази, що ми розглянули, лише через десяток рядків знову зустрічаємо назву Переяславль.

Коли вже під час походу сіверські вої святкували першу перемогу, то за літописом вони згадували, як рік тому об'єднані полки під керівництвом Святослава Київського ходили на половців за Оріль, де билися «зря на Переяславль, а в землю их [половців. – В.З.] не смели идти, а мы в

земли их и самих избили» [21, стб. 397]. У більшості випадків дослідники не розглядали цю фразу з позиції географічної як паралелі до попередньої – «сняшася у Переяславля», акцентуючи увагу на похвальбі русичів. Правда, К.В. Кудряшов зазначив, що це відбувалося, коли війська стояли неподалік від південного кордону Переяславського князівства: «То есть находясь близко к южной границе Переяславского княжества» [10, с. 28, 34-35].

Нещодавно географ і історик І.П. Сирнєв впритул наблизився до розв'язання даної проблеми. Аналізуючи обидві фрази літописів («сняшася у Переяславля», «зря на Переяславль»), він, на наш погляд, правильно зазначив, погоджуючись з Б.Г. Бутковим та В.Г. Ляскоронським, що і у другому випадку «также под названием города подразумевается само княжество» [28, с. 40]. Здавалося, було б логічно продовжити у цілому стрункий хід суджень цього дослідника і дійти висновку, що коли у першому випадку йдеться про порубіжжя у Поворсклі, то і у другому має бути закладений схожий зміст – адже події відбуваються в одному регіоні і викладені в одному фрагменті тексту Іпатіївського літопису. Але подальший напрямок своїх пошуків І.П. Сирнєв, як і К.В. Кудряшов, спрямував на інший кінець Переяславщини – до району Вира.

Дещо підсумовуючи, мусимо дійти висновку, що і у даному випадку йдеться про порубіжжя Переяславщини – найсхіднішої його ділянки, точніше, це вже була власне половецька територія за Оріллю. Адже рік тому руські полки під керівництвом Святослава Київського перемогли половців на Орілі, і тепер сіверські вої насміхаються над ними, що вони, полки Святослава, воювали поруч з Руссю «зря на Переяславль», а ми перемогли ворога на його, половецькій, землі.

Це важливе місце, що дозволяє уточнити одну з точок на гіпотетичному шляху сіверських дружин. Принаймні, слід виключати близькість подій першої перемоги до району р.Оріль.

Перебуваючи у половецькому полоні, Ігор Святославич розкаюється у здійсненому раніше гріху. Цей катарсис майже як зразок класичного провіденціалізму детально описаний літописцем – Ігор кається за те, що «взяхъ на щить городъ Глебовъ оу Переяславля» [22, стб. 643].

Під 1147 р. маємо повідомлення Іпатіївського літопису «поидоша на Глебль к Черниговоу /.../ и тако пришедше къ Глеблю» [22, стб. 357-358].

Очевидно, що саме дефініції на кшталт «у Переяславля» та «к Чернигову» і додають непорозуміння та протиріччя щодо локалізації Глібля, стосовно якої нині існують дві основні точки зору, якщо не враховувати за відсутності будь-якої аргументації думку Б.О. Рибаківа, що Глібль розташовувався «недалеко от Киева», «на пути от Переяславля в Киев» [24, с. 189, 205].

Тут ми знову зіштовхуємося з буквальним розумінням дослідниками давньоруських текстів. Так, М.С. Грушевський локалізує Глібль біля Переяславля [6, с. 354].

Л.Є. Махновець теж буквально перекладає літописний рядок: «город Глебов возле Переяславля» [15, с. 339].

Розгромом «переяславської фортеці Глібів» як головної мети походу 1185 р. пояснює цю подію Б.І. Яценко, причому, ця фортеця, за словами вченого, була «опорним пунктом Володимира Глібовича у війні проти Сіверської землі (звідси і натяк літописця – «сняшася у Переяславля»)». Відбулося це у середині квітня [37, с. 25, 45].

Більшість дослідників вважають, що Глібль необхідно ототожнювати з городищем біля с.Красний Колядин (нині – Талатаївський р-н Чернігівської обл.). У наш час цю точку зору, полемізуючи з Ю.Ю. Моргуновим, відстоює Ю.М. Ситий, доводячи, що городище літописного Глібля розташовується у межах с.Красний Колядин [29, с. 62-64]. Ю.Ю. Моргунов, на основі проведеного історіографічного аналізу, стверджує, що така локалізація, запропонована ще на початку ХІХ ст. М.С. Арцибашевим, є непорозумінням, і ототожнює літописний Глібль з городищем біля с.Шевченкове у Середньому Посеймі (нині – Конотопський р-н Сумської обл.) [16, с. 38, 42]. Детально проаналізувавши літописні матеріали і дані археології, у тому числі залучивши результати своєї власної археологічної розвідки, Ю.Ю. Моргунов висуває переконливу аргументацію на користь того, що «городище Красного Колядина суть летописный город Красн» [16, с. 41-42].

Наші багатолітні візуальні спостереження та археологічні розвідки на городищі і селищі біля с.Шевченкове [3, с. 39-41] дають підстави повністю погодитися з локалізацією, запропонованою Ю.Ю. Моргуновим. При цьому, думається, буде доцільно навести ще два суттєвих аргументи, що залишилися поза увагою дослідників. Це географічне розташування цього городища прямо посередині між басейнами Сейму та Сули у найбільш вузькому місці, тобто у центрі Поля – воно ніби замикає східний край чернігівського Задесення, перекриваючи рух супротивника з північного сходу.

Про важливість цієї місцевості свідчать і пізньосередньовічні джерела. Починаючи з ХV ст. і до середини ХVІІ ст. тут були відомі «городище пустая Торговица в пустой степи Торговице». У період чергових сперечань за «Путивльський рубез» (1638 р.) «волость Торговица» була вже «впусти» [11, с. 51, 72, 97-98]. Як йшлося вище, у ХVІІ ст. цими землями активно пересувалися і купці, і контрабандисти.

Окрім цього, важко, майже неможливо допустити думку, що Ігор міг вторгнутися у глиб Переяславського князівства (якщо буквально сприймати фрази «у Переяславля») і влаштувати там справжній погром. Така агресивна акція могла б викликати навіть громадянську війну. Подібного з середини ХІІ ст. на Лівобережжі не траплялося. Захопити ж порубіжне містечко на Переяславсько-Сіверському кордоні, яке, очевидно, могло переходити з рук у руки то до Переяславщини, то до Сіверщини, думається, було можливим.

Розглянемо ще одне важливе місце історико-географічної інформації, безпосередньо пов'язане з походом сіверських полків у квітні-травні 1185 р. В Іпатіївському літописі серед його учасників названий і брат Ігоря Святославича Всеволод Курський. У «Слові» поетично, що зовсім не виключає точність і достовірність, описано, що на початку походу Ігор чекає Всеволода, який закликає Ігоря сідлати своїх борзих коней, бо його, Всеволода, коні вже готові «оседлани у Курська напереді».

Цей рядок теж викликає багато сумнівів у дослідників, тому що у давньоруській мові можливі два значення лексеми «напереді»: як визначення часу, хронологічне – завчасно, перед, до цього часу, попередньо; і як географічна вказівка – попереду, перебуваючи на маршруті руху [26, с. 141-142].

Таке розуміння дає можливість подвійного тлумачення словосполучення – військо Всеволода рухалося з Трубчевська через Курськ, тобто ці слова були ним мовлені раніше, ще до початку власне походу, «напереді».

Навіть такий відомий фахівець, як В.Г. Ляскоронский не зміг переконливо пояснити це місце: «...выступив из своего стольного города Трубчевска, – пише вчений, – он шел прямым путем через курские пределы», далі несподівано продовжує: «вместо более прямого пути на Посемье, через леса, болота и реки, он избрал кружной, через поля, на Курск, откуда уже открывался прямой путь в степи» [13, с. 289].

О.В. Творогов однозначно вважає, що Всеволод Святославич, рухаючись на з'єднання з Ігорем, проходив через Курськ. І далі як аргумент на користь мовленого наводить рядки «Слова» з фразою, що ми розглядаємо [31, с. 122].

Деякі дослідники взагалі схильні розглядати цю інформацію як уточнення слів «сняшася у Переяславля», тобто про Курськ йшлося на нараді у Переяславлі. Як приклад наведемо лише погляд сучасного дослідника Л.О. Гурченка, який зазначає, що ця фраза була вимовлена Всеволодом «не у р.Оскола, как принято считать, где Игорь ожидал войско Всеволода, а на совещании в Переяславле /.../ как упомянуто об этом в Лаврентьевской летописи» [7, с. 103-104].

Але і перше, і друге, і третє (що є поєднанням перших двох) пояснення викликають вагомі заперечення – якщо Ігор очікує Всеволода, то яким чином Всеволод може бути попереду (у даному випадку не важливо – хронологічно чи географічно), коли у будь-якому разі Курськ по відношенню і до Новгород-Сіверського, і до Путивля розташований не «напереді», а при русі Ігоря на південний схід з названих міст до Середнього Сіверського Донця (нагадаємо, загальний рух сіверських полків не викликає сумнівів), – позаду?

«Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» наводить цілу низку прикладів вживання відповідної лексеми і як означення відстані, і як покажчик хронологічний [26, с. 141-142]. Серед них характерне повідомлення Іпатіївського літопису про вже згадуваний конфлікт Володимира

Глібовича з Ігорем Святославичем, коли князь переяславський «посла ко Игореві, прося у него ездити напереді полком своим, князи бо русции дале бяхуть напереді ездити в Руской землі» [22, стб. 628].

Після розглянутих вище випадків, видається можливим стверджувати, що і у рядку «Слова» йдеться не про город Курськ, а про порубіжжя Курського князівства зі Степом. Літопис повідомляє, що Всеволод рухався «инем путем» – згідно з думкою більшості вчених, цим шляхом була відома Бакаєва дорога, що пролягала межиріччям верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Середнім та Верхнім Сеймом.

Скоріш за все зустріч братів повинна була статися у районі Середньої Ворскли, яка й дійсно була попереду, – «впереді» по відношенню до полків Ігоря, що рухалися з Посеймі і полку Всеволода, що рухався майже паралельно Бакаєвою дорогою.

Підсумуємо. Ми розглянули наступні рядки літописів і «Слова о полку Ігоревім»: «к Черняву», «к Переяславлю», «у Переяславля», «зря на Переяславль», «город Глебов у Переяславля», «у Курська». В цих випадках наявна своєрідна термінологія, характерною рисою якої було дещо узагальнене вживання географічних назв. Літописець (або вправний редактор) був знавцем географії східних земель Південної Русі і закидати йому у неточностях або помилках, принаймні у тих місцях текстів, про які йдеться, немає підстав.

Отже, у проаналізованих випадках мова йде не про міста-города, а про прикордонні землі князівств. Це примушує, на відміну від традиційних поглядів, що склалися у науці, інакше підходити до розуміння складних історико-географічних питань на означених територіях другої половини XII ст.

Джерела та література: 1. Аристов Н. О земле половецкой: (Историко-географический очерк) // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине.- К.: Типография Ун-та св. Владимира, 1877. – 248 с.; 2. Багалея Д. История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира. – К.: Типография Ун-та св. Владимира, 1882. – Вып. 4. – С. 214-261; 3. Белінська Л.І., Звагельський В.Б., Борошнев В.О., Нога М.П. Розвідки в Середньому Посеймі // Сумська старовина. – 1998. – №III-IV. – С. 39-41; 4. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. – К.: В университетской типографии (И.И. Завадского), 1884. – 254 с.; 5. Грамматин Н. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славенском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера с присовокуплением другого буквального приложения, с историческими и критическими же рассуждениями и родословною. – М.: Типография Селивановского, 1823. – 190 с.; 6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.2. – XI-XIII вік. – К., Наукова думка, 1992. – 678 с.; 7. Гурченко Л.А. Русские древности «Слова о полку Игореве». – М., «Юс-Б», 2004. – 152 с.; 8. Добрушкін Є.М. До історії походу руських князів на половців 1185 р. // Український історичний журнал. – 1972. – №8. – С. 17-114; 9. Звагельський В.Б. Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ // Сіверянсь-

кий літопис. – 1998. – №6. – С. 114-120; 10. Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. – М.: Учпедгиз, 1959. – 80 с.; 11. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Том второй. Полк Нижинский. Конотопская сотня. – К.: Типография К.Н.Милевского, 1893. – С. 51, 72, 97-98; 12. Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. – М.: Алгоритм, 2008. – 304 с.; 13. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – Апрель. – С. 18-63; 14. Ляскоронский В.Г. Северский князь и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. – Казань, 1912. – С. 282-307; 15. Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний покажчик // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 592 с.; 16. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы. – Курск: Курский областной музей археологии, 1996. – 128 с.; 17. Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. – Курск: Курский областной музей археологии, 1998. – С. 88; 18. Плетнева С.А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. – М.: Наука, 1985. – С. 249-281; 19. Приселков М.Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник // Историк-марксист. – 1938. – №6. – С. 112-124; 20. Прохоров Г.М., Творогов О.В. Игорь Святославич // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т.2. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1995. – С.236; 21. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку – Т. I. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 580 стб; 22. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись – Т. II. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 938 стб; 23. Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. – №4. – 1980. – 43-56 с.; 24. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – М.: Наука, 1971. – 296 с.; 25. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. – К., 1950. – Т.IV. – С. 102-114; 26. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». – Выпуск 3. – Л.: Наука, 1969. – 248 с.; 27. Слово о полку Игоревъ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Вступительная статья, подготовка текста, перевод с древнерусского, комментарии и приложения А.А.Горского. – М., 2002. – 192 с.; 28. Сырнев И.П. Путь Игоревой рати. – М., 1996. – 86 с.; 29. Сытый Ю.Н. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» – К.: Наукова думка, 1990. – С. 61-66; 30. Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л.: Наука, 1964. – Т.4. – 436 с.; Т.3. – 368 с.; 31. Творогов О.В. Переяславль // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Том 4. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1995. – 316 с.; 32. Творогов О.В. Курск // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т.3. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1995. – 264 с.; 33. Тихомиров М.Н. Историко-географический кругозор «Слова о полку Игореве» как произведения XII в. // Тихомиров М.Н. Русская культура X-XVIII в. – М.: Наука, 1968. – С. 45-94; 34. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 198 с.; 35. Чернов А.Ю. Хроники изнаночного времени. «Слово о полку Игореве»: текст и его окрестности. – СПб.: Время, 2006. – 516 с.; 36. Шахматов А.А. Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись. – СПб.: Императорская археологическая комиссия, 1902. – С. 73-82; 37. Яценко Борис «Слово о полку Игоревім» та його доба (Комплексне дослідження). – К.: Вид-во Олени Теліги, 2000. – 280 с.